

12-14. Yüzyıllar Arasında Afyonkarahisar Kent Dokusunun Gelişimi

Development of Afyonkarahisar Urban Texture in the 12th-14th Centuries

Demet Kara*

Öz
Yerleşimi, günümüzdeki mevcut bilgiler doğrultusunda Frig dönemine kadar indirgenebilen Afyonkarahisar kent dokusunun 12-14. yüzyılları arasındaki gelişimi bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Bahsi geçen yüzyıllar arasında kronolojik olarak Türkiye Selçuklu Devleti, Sahipataoğulları, Osmanlı Devleti, Germiyanogulları ve daha sonra tekrar Osmanlı hâkimiyeti altında olan kentte, Türkiye Selçuklu Devleti'nin fetih tarihi bilinmemekle birlikte dönem kaynakları, kentin ismini ilk defa Sultan Şahinşâh'ın Bizans'la giriştiği mücadele esnasında zikretmektedir. Selçuklu dönemine ait sonraki kayıt ise Sultan I. Alâeddin Keykubad'ın kale surlarının onarımı ile ilgilidir. Dönemi konu alan çalışmalar ile birlikte günümüze kadar varlığını devam ettirebilen ve bu dönemde inşa edildikleri, inşa kitabelerinden anlaşılan mimari eserler üzerinden 12-14. yüzyıllar arasında kentin hangi yönde geliştiği, ne tür yapılar inşa edildiği ve bu dönemde kullanılan su sistemi dikkate alınarak kent merkezindeki yerleşim ana hatlarıyla tespit edilmeye çalışılmıştır. Yerinde incelenen eserlerin yanı sıra daha önce yapılan çalışmalardan farklı olarak dönemin siyasi politikası hâline gelen ticaret yolları ve bu yollar üzerinde inşa edilen farklı işlevlerdeki yapıların kent yerleşimine etkisi ortaya konmaya çalışılmıştır.

* Dr. Öğr. Üyesi Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Sanat

Tarihi Bölümü

dturgut@anadolu.edu.tr

ORCID: 0000-0003-0988-364X

Eskişehir / TÜRKİYE

* Asst.Prof. Dr., Anadolu University, Faculty of Humanities Department of

Art History

dturgut@anadolu.edu.tr

ORCID: 0000-0003-0988-364X

Eskişehir / TÜRKİYE

Anahtar Kelimeler

Afyonkarahisar, Karahisar Kalesi, ticaret yolları, kent, yerleşim.

Abstract

The settlement of Afyonkarahisar, which can be reduced to the Phrygian Period in accordance with the current information, is the 12th-14th century of the urban texture. Its development between centuries is the subject of the study. In the city, which was chronologically under the domination of the Turkish Seljuk State, the Ownerataoğulları, the Ottoman State and the Germiyanogulları between these centuries, the date of the conquest of the Turkish Seljuk State is unknown, but the period sources mention the name of the city for the first time during the struggle of Sultan Şahinşâh with Byzantium. The next record belonging to the Seljuk Period is about the restoration of the castle walls of Sultan Alaeddin Keykubad I. With the works on the period, the architectural works that have survived to the present day and that they were built in this period, which can be understood from the construction inscriptions, are examined in the 12th-14th centuries. Considering the direction in which the city developed between the centuries, what kind of buildings were built and the water system used in this period, the settlement in the city center was tried to be determined with the main lines. In addition to the works examined on-site, different from previous studies, the trade routes that became the political policy of the period and the effects of the structures with different functions built on these roads on the urban settlement were tried to be revealed.

Keywords

Afyonkarahisar, Karahisar Castle, trade routes, city, settlement.

Başvuru/Submitted: 31/05/2023

Kabul/Accepted: 05/12/2023

Yayın/Published: 25/04/2025

SELÇUK
ÜNİVERSİTESİ
YAYINLARI

Makale Bilgileri

Atıf: Kara, D. (2025). 12-14. yüzyıllar arasında Afyonkarahisar kent dokusunun gelişimi. *Selçuk Türkiyat*, 64, 257-278.
Doi: 10.21563/sutad.1307548

Etik Kurul Kararı: Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası: Katılımı yok.
Mali Destek: Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması: Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları: Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Değerlendirme: İki dış hakem / Çift taraflı körleme.
Benzerlik Taraması: Yapıldı – iThenticate.
Etik Beyan: sutad@selcuk.edu.tr, selcukturkiyat@gmail.com
Lisans: Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile lisanslanmıştır.

Article Information

Citation: Kara, D. (2025). 12-14. yüzyıllar arasında Afyonkarahisar kent dokusunun gelişimi. *Selçuk Türkiyat*, 64, 257-278.
Doi: 10.21563/sutad.1307548

Ethics Committee Approval: It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent: No participants.
Financial Support: The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest: No conflict of interest.
Copyrights: The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.
Assessment: Two external referees / Double blind.
Similarity Screening: Checked – iThenticate.
Ethical Statement: selcukturkiyat@gmail.com, fatihnumankb@selcuk.edu.tr
License: Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Giriş

Ege bölgesinin İç Batı Anadolu bölümünü oluşturan kentlerden biri olan Afyonkarahisar, bölgenin İç Anadolu bölgesine iyice sokulduğu, güneyinden ise Akdeniz bölgesi ile bağlantısı bulunan bir konumdadır (Kara & Şahbaz, 2016, s. 397). Afyonkarahisar'ın kent merkezindeki yerleşimine dair tarihî kayıtlar, Hititler döneminde İmparator II. Muṣṣil zamanında yapılan Arzova seferinin, Hapanova (Karahisar) Kalesi'nin (Fotoğraf 1) çevresinde gerçekleştirildiğini belirten belgelerdir ve Frigler tarafından kurulmuş "yüksek tepe" anlamına gelen Akroniom (Akroenos) adında bir köy olduğunu bildirmektedir (Gönçer, 1971, s. 51-52). Bizans döneminde de aynı isimle anılan kale, özellikle Bizans-Sasani mücadelelerinde jeopolitik bir konumda olması sebebiyle kale-kent niteliğinde askerî üs olarak kullanılmış ve Türklerin eline geçmesiyle sarp yalçın kayalık anlamlarını taşıyan Akroniom yerine, yine aynı anlamda fakat Türkçe bir isim olan "Karahisar" adı ile anılmaya başlanmıştır (Özcan, 2008, s. 91). Ancak Türkiye Selçukluları döneminde yaşanan Moğol istilas sırasında buraya sığınan Sâhib Ata Fahreddin Ali Bey ve oğullarına bölgenin ikta olarak verilmesi ve kendilerine ait hazineleri burada bulundurmaları dolayısıyla Karahisar-ı Devle¹ de denilen yerleşim "Karahisâr-ı Sâhib" olarak anılmaya başlanmış ve 20. yüzyıla kadar bu isim kullanılmaya devam etmiştir (Uzunçarşılı, 1969, s. 150). "Afyon" ismi ise şehrin civarında zirai tarımı yapılan "haşhaş" bitkisinden gelmektedir. Hititlerce tarımı yapılan, 4000 yıldır bilinen ve Latince özsu anlamına gelen Opium sözcüğünün, Ofion, Afion'a dönüşmüş hâlidir (Karazeybek, 2011, s. 16-17).

Afyonkarahisar'ın 12-14. yüzyıllar arasındaki siyasi durumuna bakıldığında kentte Türkiye Selçukluları, Sahipataoğulları ve Germiyanogulları ile geçici bir dönem Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti görülmektedir. Türkiye Selçukluları Anadolu'ya yerleştiği dönemde fethettikleri bölgelerin askerî ve siyasi durumlarını gözeterek önemli yol güzergâhları üzerinde bulunan yerlerde Roma ve Bizans döneminde kale kent (castron) özelliği taşıyan sarp ve ulaşılması zor kayalıklar üzerindeki yerleşimlere Karahisar ismini vererek bu yerleşimleri askeri üs olarak kullanmışlardır. Afyonkarahisar da bu yerleşmelerden biri olarak bilinmektedir (Özcan & Yenen, 2009, s. 59-60).

Bu dönemde kentin ismine ilk defa Şâhinşah'ın sultanlığı (1110-1116) sırasında rastlanmaktadır. Bizans İmparatoru I. Alexis, İznik'ten sonra başkent Konya'yı da tekrar topraklarına dâhil etmek için Selçuklu üzerine bir sefer hazırlığı yapmaya başlamış ve bu hazırlıktan haberdar olan Şâhinşah 1116 yılında ordusunu toplayarak harekete geçmiştir. Akşehir'e kadar gelen I. Alexis şehri zapt etse de Şâhinşah ve ordusunun akımlarına daha fazla karşı koyamayarak Afyonkarahisar (Ampus) yakınlarındaki Anbanaz Köyü'ne² varmıştır. Fakat burada da yine sultanın şiddetli bir

¹ Karahisar Kalesi'nin onarımı ve yeni yapılar eklenmesinden sonra Karahisar'a Devlet Karahisar'ı anlamında Karahisar-ı Devle adı verilmiş ve devlet hazineleri tehlikeli dönemlerde burada korunmuştur (Gönçer, 1971, s. 257). Ayrıca Fahreddin Ali'nin torunu Şemseddin Mehmed'in oğlu Muzafferüddin Devle'nin adından dolayı kent bu isimle de anılmıştır (Karazeybek, 2011, s. 17).

² Köyün günümüzdeki adı Beyyazı'dır ve Gazlıgöl-Eskişehir'e giden yol güzergâhı üzerindedir (Kültür portalı, Erişim tarihi: 12.01.2023).

hücumuna uğrayınca, Karahisar ile Augustopolis³ arasında bir yerde Şâhinşahla buluşarak barış anlaşması imzalamak durumunda kalmıştır (Turan, 2014, s. 184).

Takip eden yıllarda bölgede Haçlı Savaşları ve Bizans'la mücadele devam etmiş, 1176'da gerçekleşen Miryakefalon Savaşı sonrasında tüm Anadolu'da olduğu gibi Afyonkarahisar da tamamen Türk yurdu hâline gelmiştir (Kafalı, 1996, s. 9-10; Koçak, 2008, s. 28; Aksoy, 2017, s. 267). Kentin doğusunda bulunan ve günümüzdeki ismiyle Çetinkaya Mahallesi'ndeki Aksu Deresi üzerinde kurulan Altıgöz Köprüsü'nün 1209-1210 tarihli onarım kitabesi bu tarihten önce şehrin valisinin Sâbıkeddin Ebulvefa İlyas bin Oğuz olduğu ve ardından da oğlu Sipahsalar Bedreddin Ebû Hâmit Hacı Mehmet'in valilik yaptığı bilgisini vermektedir. Kitabede bu isimlerle ilgili kısımda geçen "İbnülmülûki vesselatin" ifadesi kendilerinin egemenliğini yitirmiş bir hükümdar soyundan olduğunu göstermektedir (Uzunçarşılıoğlu, 1929, s. 7). Bedreddin Mehmet'in kardeşlerinden birinin ismi ise Kütahya'nın Karacaviran Köyü'nde aynı tarihte inşa ettirdiği ancak günümüzde mevcut olmayan Karacaviran Köyü Tekkesi inşa kitabesinde geçmekte ve Afyonkarahisar Boyalıköy Külliyesi'ni inşa ettiren Kureyş olduğu kabul edilmektedir⁴ (Karazeybek, 2004, s. 66; Uzunçarşılıoğlu, 1929, s. 7).

Şâhinşah'tan sonra I. Alâeddin Keykubad dönemine kadar tarihî kaynaklar Afyonkarahisar ile ilgili suskun kalmaktadır. Ancak Ahmed Eflâki'nin kaleme aldığı Arifler'in Menkıbeleri eserinde I. Alâeddin Keykubad'ın, dönemin önemli devlet adamlarından Bedreddin Gevhertaş'ı⁵ kalenin onarımıyla ilgilenmesi ve güvenliğini sağlaması amacıyla kale dizdarı olarak görevlendirdiği aktarılmaktadır. Bu eserin Mevlana'nın oğullarının sünnet merasimiyle ilgili anlatılan bölümünde, Bahaeddin'in yedi, Alâeddin'in ise altı yaşında olduğu bilgisi verilmiştir (1973, s. 314-315). Yedi yaşında olan Sultan Veled'in 1226 yılında doğduğu bilindiğinden buradan yapılan basit bir hesaplama bu olayın 1233 yılında gerçekleştiği ortaya çıkmaktadır.

³ Günümüzde Afyonkarahisar'ın ilçesi olan Sultandağ'ın olduğu kabul edilmektedir (Kesik, 2017, s. 49).

⁴ Eyice, Uzunçarşılıoğlu'nun 1932'de yayımlanan "Kütahya Şehri" isimli kitabını kaynak göstererek Karacaviran Köyü'ndeki kitabede isminin Kureyş olarak değil de Karataş olarak okuduğunu belirtmekte, dolayısıyla Boyalıköy'de Evliya Çelebi tarafından ismi verilen Seyyid Kureyş adlı Veli'nin Altıgöz Köprüsü ve Karacaviran Köyü ribatında geçen isimle aynı kişi olmadığını bildirmektedir (Eyice, 2010, s. 51-52). Ancak Uzunçarşılıoğlu 1929'da neşrettiği "Anadolu Kitabeleri" eserinde Altıgöz Köprüsü'nü tamir ettiren kişinin Emir Bedrettin Ebu Hamit Hacı Mehmet'in kardeşi olduğu ve kitabede geçen ismin "Karataş" şeklinde okunduğunu belirtmektedir (Uzunçarşılıoğlu, 1929, s. 8).

⁵ Rivayete göre Bedreddin Gevher-taş I. Alâeddin Keykubad döneminde saray nazırlarından biri olarak görev yapmış, onun yaklaşık altı yıl süren Tokat melikliği sırasında tabeğini üstlenen ve hayır işleriyle tanınan bir şahsiyettir (Turan, 2014, s. 347). Tahta geçtikten sonra Keykubad tarafından kentlerin imarıyla ilgilenmesi için görevlendirilen emirlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Konya surlarının onarımında görev almış, Ertaş Kapısı'nın onarımını bizzat kendisi yaptırmıştır. 1231 yılında Alâeddin Keykubad tarafından Afyonkarahisar'a gönderilmiş buradaki kalenin burç ve surlarının onarılmasını sağlamış ve burada bir mescit, bir saray ve Alâeddin Medresesi'ni inşa ettirmiş ve sonrasında Konya'ya geçerek burada günümüzde mevcut olmayan bir medrese ile bir tekke yaptırdığı bilinmekte ve 1262 yılında vefat etmiş olabileceği kabul edilmektedir (Hacıgökmen, 2011, s. 119-132).

II. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde gerçekleşen Köseadağ Savaşı'nda (1243) yenilgiye uğrayan Türkiye Selçukluları, bundan sonra Moğollar tarafından atanan vali ya da Selçuklunun içinde bulunan devlet adamlarına vergi karşılığında iktası olan toprakların idaresini vermiştir. Fahreddin Ali de bu vezirlerden biri olarak, iktası olan Afyonkarahisar'da hüküm sürmüştür. Birçok Selçuklu sultanına vezirlik yapmış ve kırk yıldan fazla çeşitli devlet kademelerinde görev yapmıştır. Ayrıca Konya, Kayseri, Sivas gibi Selçuklu kentlerinde sayısız yapılar inşa ettirmiş, kendisi, evlatları ve torunları Karahisar'da hüküm sürmüş, bu topraklar kendisinin iktası olması sebebiyle kent de çok daha sonraki dönemlerde 20. yüzyıla kadar ona ithafen Karahisar-ı Sâhip olarak anılmış, Germiyanogulları kenti topraklarına kattıktan sonra onlara tabi olarak varlıklarını devam ettirmiş ve 1341 yılında son hükümdar olan Nusretüddeve Ahmed de vefat ettikten sonra Germiyanogulları, Sâhipataogulları topraklarını ilhak etmişlerdir. Sâhipataogulları döneminde inşa edilen önemli yapılar bulunmakla birlikte beyliklerinin merkezi olan Afyonkarahisar kent merkezinde Fahreddin Ali ve çocukları için inşa edilen bir türbe ve Nusretüddeve Ahmed döneminde inşa edilen Kubbeli Mescit 'ten (1330) başka yapı bulunmamaktadır (Merçil, 2008, s. 518; Turan, 2014, s. 620).

1341 yılından sonra kentte Germiyanoglu egemenliği başlamış, 1390 yılında Yıldırım Bayezid döneminde ise geçici bir süre Osmanlı Devleti'nin elinde kalmış, Ankara Savaşı'nın ardından son Germiyan hükümdarı Yakup Bey'in vefatı olan 1429 yılına kadar tekrar Germiyanlı topraklarına katılmıştır (Küpeli, 2002, s. 130). Arasta Mescidi ve İki Lüleli Çeşme Germiyanogulları dönemine tarihlenirken (Uysal, 2006), Osmanlı'nın geçici olarak hüküm sürdüğü yıllarda Kâbe Mescidi, Ak Mescid ve Ulu Camii minaresi inşa edilmiştir (Fotoğraf 2) (Çal, 1993, s. 306, 326-327).

Selçuklu dönemine tarihlenen ve kitabesi bulunan ilk yapı, günümüzde Ali Çetinkaya İstasyon binasına yakın bir yerde Akarçay üzerine inşa edilmiş Altıgöz Köprüsü'dür (Fotoğraf 3).

Altıgöz Köprüsü; günümüzde kent merkezinde Çetinkaya Mahallesi'ndeki istasyon binasının batısında kalan eski Gazlıgöl ve Eskişehir yolu üzerinde kurulmuştur. Kuzey-güney yönünde altı sivri kemerle birbirine bağlanan ayaklar üzerinde kurulan köprünün güneydeki ilk ayağının doğu yüzüne denk gelecek biçimde yerleştirilen dikdörtgen biçimli mermer malzemeden yapılmış ve Arapça yazılmış dokuz satırlık onarım kitabesinin (Fotoğraf 4);

Transkripsiyonu:

1. "El-'izzu ve'l-bekâ ve'd-devletü ve'l-'alâ ves-sa'âdetu ve's-senâ ve'l-cûdu
2. Li-sâhibi hâze'l-cisri ve hüve'l-emirü'l-ecellü'l-'âlimu'l-'abidu'z-zâhidu'lmuvaqqâru'l-muharrem sâbıkud-devleti ve'd-dîn.
3. Ebu'l-vefâ İlyâs bin Oğuz, rahimehu'llâhü rahmeten vâsi'âten fi-hâli hayâtihî ve hurribe bâ'de vefâtihî ve emara.
4. Bi-tecdîdî imârethî bi-gâyeti vakfî vâlidihî veledihü'l-eazzû'...
5. ...l-ecellü'l-kebiru'l-emirü'l-ispahsâlâru'l mü'eyyed.
6. Bedrü'd-devleti ve'd-din rükni'l-islâm ve'
7. ...l-müslimîn emirü'l-mülûkî ve's-selâtini dâme uluvvühü Ebû Hamid.

8. *Hacı Muhammed ibnu İlyâs dâme uluvvühû rahimehu'llâhû men bezelehû ve kussime lehu ve gafara men.*
9. *Karaehû ve ... ve de'â bi'l- ed'ıyyeti's- sâliha... bî-zikri du'auhi fi'l-âhireti sevâben vâfiren ve ni'men fâhire..."* (Altuğ, 2006, s. 32-38).

Anlamı: Onarım kitabesine göre köprü 1209 yılında Oğuz oğlu Sabıküddin Ebu'l-Vefâ İlyas Bey tarafından yaptırılmıştır. Vasiyeti üzerine de Ebû Hamid Hacı Mehmed bin İlyas tarafından M 1237 yılında tamir ettirilmiştir. Ketebe bölümünde ise tarih ve Mehmed adında bir hattatın adı geçmektedir (Altuğ, 2006, s. 32-38; Uzunçarşılıoğlu, 1929, s. 6-8).

Ayrıca bu onarım kitabe panosunun soluna simetrik biçimde üç kademeli silme ile başka bir dikdörtgen biçimli kitabe panosu yapılmıştır. Arapça yazılmış sekiz satırlık kitabenin büyük çoğunluğu okunamamıştır.

Transkripsiyonu:

1. *"fî seneti sitte ve sitte mi'e tîl*
2. *Ketebehû Muhammed El-harâm*
3. *...../*
4. *Amile*
5. *... el-kelâm ve's-selâm./*
6. *Ve's-salatû fi'l-evvel ve'l-âhir*
7. *Alâ-silsileti ümmeti'l-Muhammed /*
8. *Salâtun Vâfire"* (Altuğ, 2006, s. 32-38; Uzunçarşılıoğlu, 1929, s. 6-8).

Afyonkarahisar kent merkezinin kuzeyinden geçen Aksu Deresi üzerinde kurulan Altıgöz Köprüsü onarım kitabesine göre 1237 yılında Ebû Hamid Hacı Mehmed bin İlyas tarafından tamir ettirilmiş ancak onarım kitabesinde köprünün daha önce geçirdiği onarım ve bu onarımı yaptıran kişi ile ilgili bilgilere de yer verilmiştir. Üzerindeki açıklık sayısı ile adlandırılan Altıgöz Köprüsü onarım kitabesine göre 1209 yılında Oğuz oğlu Sabıküddin Ebu'l-Vefâ İlyas Bey tarafından onarılmıştır⁶.

Uzunçarşılıoğlu, Altıgöz Köprüsü'nün onarım kitabesindeki "İbn-i mülûki vesselatin" ifadesinden bu ailenin hükümdar soyuna yakın olduğu ve Kütahya'nın Karacaviran Köyü yakınlarında yapılan zaviyeye ait inşa kitabesinde aynı ismin geçtiğini ve Boyalıköy Hanıkâhı'nın banisi Kureyş'in babasının da Sabıküddin Ebu'l-Vefâ İlyas Bey olduğunu belirterek bu yıllarda Karahisar-ı Sahib'in yöneticilerinin bu aile olduğunu bildirmektedir (Uzunçarşılıoğlu, 1929, s. 6-8). Ancak dönem tarihini

⁶ Eyice, köprünün inşası sırasında devşirme malzemeden oldukça fazla yararlanıldığını ve köprüyü oluşturan taşlar arasında Roma dönemine ait olduğu bilinen kapı biçimli bir mezar steli ile üzerinde "Ergon Kometos Theodosiou (= Kont Theodosios'un eseri)" yazılı bir başka parça olduğunu ve Selçuklu döneminde yazılar mermer kitabenin aslında İlkçağ lahitinin yan yüzü olduğunu belirtmektedir (Eyice, 2010, s. 53). Ancak günümüzde Eyice'nin belirttiği kapı biçimli mezar steli bulunmamaktadır. Sonraki dönemlerde yapılan onarımlar sırasında sökülmüş olmalıdır. Ayrıca Semavi Eyice tarafından okunan "" Ergon Kometos Theodosiou" yazılı parça da günümüze kadar ulaşmasa da son dönemlerde yapılan yayınlar köprünün Thedosius döneminde inşa edilmiş olabileceği bazı karışıklıklara sebep olmuştur. Burada belirtmek istenen köprünün inşasında devşirme malzemenin kullanıldığı ancak köprünün 1209 tarihli onarım kitabesine göre Selçuklu döneminde ve onarım kitabesinde yazılı olan 1209 tarihinden daha önce inşa edilmiş olacağını göstermektedir.

anlatan kaynaklarda Oğuz oğlu Sabıküddin Ebu'l-Vefâ İlyas Bey adına rastlanmamakla birlikte kitabenin tekrar okumasında kendisinden emir olarak bahsedilmektedir. Ayrıca Çulpan, Afyon Arkeoloji Müzesinde bulunan bir kayıttan köprünün Akkoyunlu cemaatinden Abdülgaflar ile Çıkırık ve Abanoz köylüleri arasındaki şeri duruşmada ve sicil kaydından köprünün 1661-1662 tarihinden Akkoyunlular tarafından tamir ettirildiğini belirtmektedir (Çulpan, 2002, s. 59).

Köprünün inşa tarihinde bu dönemde Afyonkarahisar'ın merkezi olarak kabul edilen kale ve çevresinden henüz günümüze kadar ulaşan herhangi bir Selçuklu eseri bulunmamaktadır. Buna bağlı olarak Türkiye Selçukluları ya Afyonkarahisar'ın çevresine sahip olmuş, kent merkezindeki yerleşimden bahsetmek mümkün değildir ya da bu dönemden herhangi bir eser günümüze kadar ulaşamamıştır.

Diğer taraftan Gönçer, Afyonkarahisar'ın çevresinde bulunan köy isimleri ve eski Türk geleneklerine göre tasvir edilmiş figürlü mezar taşlarından yola çıkarak 1077'den 1156 yılına kadar Türklerin yazlık ve kışlak biçimde bu bölgede yaşamlarına devam ettiklerini bildirmektedir (Gönçer, 1971, s. 247-253).

Kentte, Selçuklu dönemi yerleşiminin kale ve çevresinde geliştiği tahmin edilmektedir. Ancak Karahisar Kalesi'nin Yukarı Kale denilen bölümünde yerleşimin olmadığı dönem kaynaklarından biri olan Ariflerin Menkıbelerinde geçen bir hikâyede bahsetmektedir.

"Yine Sultan Veled hazretleri buyurdu ki: Bir gece arkadaşlar babamın hizmetinde oturmuşlardı. Birinin sünnet düğünü hikâyesi geçti. Mevlâna: Bizim Bahaeddin yedi yaşında, kardeşi Alâeddin ise altı yaşında idi. Karahisar-ı Devle de kale muhafızı Bedreddin Gevhertaş onları sünnet etti. Büyük Mevlâna: "Bunların anneleri burada değil, çocuklar ağlarlar ve bu kadının da buna canı sıkılır," buyurdu. Kale muhafızı: "Kendisine türlü cevaplar veririz," dedi. Düğün yaptıkları vakit Sultan Alâeddin'in emirleri ve naipleri orada bulunuyorlardı. Bütün kaleyi nefis kumaşlarla ve silahlarla baştan aşağı süslediler. İslâm padişahı da bu toplantıda hazırды. Öyle bir düğün yaptılar ki hiçbir devirde misli görülmemiştir" (Eflâki, 1973, s. 314-315).

Bahsi geçen olaya göre Türkiye Selçuklu döneminde Sultan I. Alâeddin Keykubat Konya, Kayseri vb. kentlerde olduğu gibi Karahisar-ı Sahip'te de kalenin onarımını yapmak istemiş ve bu iş için Bedreddin Gevher-taş'ı görevlendirerek, kalenin dizdarı olarak atamıştır.

Evliya Çelebi Afyonkarahisar'ı anlatırken Karahisar Kalesi'nin de tasvirini yapmıştır (Fotoğraf 5). Evliya Çelebi'nin tarifine göre kale üç bölümdür. En tepedeki bölüm İç Kale olarak anılır batıda bir girişi bulunmakta⁷ ve Sultan I. Alâeddin Keykubad döneminde inşa edildiğini belirterek Hünkâr Mescidi olarak adlandırılan

⁷ Evliya Çelebi kapı üzerinde biri onarım olmak üzere iki kitabenin varlığından söz ederken kitabeleri: "Emera bi-imâreti hâzihi li'd-dân'l-âliye fî devleti Sultânulmu'azzam Alâü'd-dünyâ ve'd-dîri Sultan Keykubâd bin Keyhusrev ve ebedallâhu saltanatah", İkinci onarım kitabesinde ise; "Emera bi-imâreti hâzihi li'd-dân'l-âliye fî devleti Sultânulmu'azzam Alâü'd-dünyâ ve'd-dîri Sultan Keykubâd bin Keyhusrev ve ebedallâhu saltanatah" şeklinde okumuştur (Çelebi, 2011, s. 32).

bir cami, bu caminin sağında ziyaretgâh olarak kullanılan Kırklar Makamı, üç buğday ambarı, silah deposu olarak kullanılan bir bölüm ve 7-8 adet su sarnıcının yanı sıra yeniçerilere ait silahların yer aldığı bir deponun olduğunu bildirmektedir. Ancak kalenin bu bölümünün kapısının sürekli kapalı olduğunu ve gündelik yaşamın var olmadığını da bildirmektedir (2011, s. 33).

İç Kale'den Orta Kale'ye yalnızca yaya olarak ulaşılabilceğini ve sekiz yüz adımda kalenin bu bölümüne vardığını belirterek kale dizdarının da oturduğu yaklaşık 40-50 hanelik bir yerleşimin varlığını ve bir divanhane ile bir camiinin olduğunu belirterek kalenin bu bölümünün kapısının güneye baktığını eklemektedir. Bu bölümün de altında yine kaleye ait olan başka bir bölümün varlığından bahsederek bu bölümde de yaklaşık 40-50 hanelik bir yerleşimin var olduğunu, giriş kapısının batı yöne baktığını, Ulu Camii önündeki kapının Aşağı Kale Kapısı olduğunu aktarmaktadır (Çelebi, 2011, s. 32-33).

İkincil kaynaklarda da arşiv belgeleri dikkate alınarak kale üç bölüm olarak tasvir edilmekte ve bu bölümler "Palanga Mahallesi", "Orta Kale" ve "İç Kale" olarak adlandırılmaktadır. Kaleye girişin yapıldığı bölüm Palanga Mahallesi olarak geçmekte ve burada yerleşimin olduğu sivil konutların yer aldığı 1669 tarihli bir kayıttan anlaşılmaktadır. Kayda göre; bu mahallede harabe hâlinde ahır ve evlerin olduğu bilgisi verilirken mahalledeki evini oğluna sünnetlik olarak veren bir kişinin varlığından bahsedilmektedir. Orta Kale'de ise bir zindan ve fırının varlığı bilinmekle birlikte 1655 tarihli bir kayıta kale dizdarı Abdalbâki Ağa tarafından oğluna müstemilat, bir mahzen, bir köşkten oluşan ev bıraktığı kaydedilmiştir. Ayrıca kalenin bu bölümünde bir kişinin evini sattığı 4 Şubat 1637 tarihli bir kayıta belirtilirken evin sınırlarının geçtiği kısımda I. Alâeddin Keykubad dönemine tarihlenen Kale mescidinin varlığına da değinilmiştir (Karazeybek, 2011, s. 27).

Bu bilgiler doğrultusunda kalenin üç bölümden oluştuğu Yukarı, Orta ve Aşağı gibi isimlerle anıldığı bilinmekle birlikte Yukarı bölümde Evliya Çelebi tarafından aktarıldığına göre; Osmanlı döneminde herhangi bir yerleşimin var olmadığı, güvenlik gerektiren malzemelerin muhafaza edildiği bölüm olarak kullanıldığı bildirilmektedir. Türkiye Selçuklu döneminde ise sultan adına bir mescidin inşa edilmiş olması ve kale dizdarının da burada iskân etmesi sadece korumayla ilgili birimlerin varlığına ve güvenlik amacıyla belli sayıda asker bulundurulduğuna işaret etmektedir. Ancak Orta Kale ve Aşağı Kale'de Selçuklu dönemine ait bir yerleşimin varlığı bilinmemekle birlikte Osmanlı döneminde bazı yapıların ve konutların bulunması, Selçuklu döneminde de yerleşim olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir.

Günümüzde varlığını devam ettiren mevcut yapılar Türkiye Selçukluları döneminde kale dışında ilk yerleşimin nerede olduğuna dair herhangi bir bilgi vermemekle birlikte hem Türkiye Selçuklularında hem de Osmanlı Döneminde kent yerleşiminin camii, mescit, külliye gibi yapı ya da yapı toplulukları etrafında geliştiği bilinmektedir (Karazeybek, 2004, s. 72). Nitekim bu konu üzerinde yapılan çalışmalar Ulu Camii'nin yerinde Sivrihisarlı Attar Yusuf Efendi tarafından bir mescit, kırk dükkân ve bir mezarlık yaptırdığını rivayet olarak aktarmaktadır (Atabek, 1997, s. 155; Karazeybek, 2004, s. 72). Ayrıca kentteki en eski kaynak sularının Olucak, Taşpınar,

Yağacak, İbik, Ballıpınar vb. olduğuna dikkat çekilerek yerleşimin kale eteğinin batı kesimiyle Hıdırlık Tepesi arasında gerçekleştiğini ve günümüzdeki adlarıyla Olucak, Çavuşlar, Bedrik, İbik ve Kara Kâtip Mahalleri civarında olabileceği yönündedir (Fotoğraf 6) (Karazeybek, 2004, s. 72; Küpeli, 2002, s. 14). Ancak günümüzde var olan cami ve mescitlerin hiçbiri kalenin batı ya da kuzey yönünde değildir. Önce güney yönde kale ile Hıdırlık Tepesi arasında, sonra doğuya doğru yönelmektedir. Burada yer alan mahalleler ise Taşpınar, Tacı Ahmet, Ak Mescit ve Fakı Paşa mahalleleri olarak sıralanmaktadır. Diğer taraftan kentin en eski kaynak suları kalenin batı yönünü işaret ediyor olsa da Selçuklunun son sultanı III. Alâeddin Keykubad'ın Melike Asiye Hatun, Melike Melek Peyker Hatun ve Melike Naima Gevher Hatun adlı üç kızı İlhanlı baskısına maruz kalmamak için güvenli buldukları Sahipataoğulları'na sığınarak Afyonkarahisar'a geldiklerinde kendi hazinelerini şehri bayındır hâle getirmek için harcamışlardır (Kara, 2020, s. 82-83). Bu melikelerden Melike Melek Peyker Hatun, Afyonkarahisar'a bağlı Hıdırlık Tepesi'nin arkasında bulunan Kışlacık Köyü'nün Karaağaç Boğazı, Kışlacık Deresi üzerinde Kadınana olarak anılan üç gözlü bir su kemeri inşa ettirmiştir. Ayrıca kente su sağlamak amacıyla Hıdırlık Tepesi'nin arka kısmında Karaağaç Boğazı, Küçük Kalecik ve Kışlacık köylerinde, ortalama yükseklikleri 1000-1250 m olarak tutulan su toplama alanları oluşturulmuş ve ortalama yüksekliği 1040 m olan Afyonkarahisar'a bu köylerde bulunan su arkları tarafından su taşınmıştır. Kadın Ana Köprüsü de bu arklar üzerine inşa edilmiştir (Aktürk, 2019, s. 50-53). Ayrıca Kışlacık Köyü'nde bulunan ve Selçuklu döneminde inşa edildiği tahmin edilen bir su kanalı bulunmakta, bu su kanalının merkezde yer alan Taşpınar Mahallesi'ndeki son su deposuna kadar ulaştığı bilinmektedir (Fotoğraf 7-8) (Aktürk, 2019, s. 50-53).

Günümüze kadar ulaşabilen cami ve mescitlerin inşa kitabeleri ya da inşa tarihleri ile su yollarının birlikte ele alınmasıyla Selçuklu dönemindeki kale dışında var olan yerleşimin yönü güneyi göstermekte ve sonraki dönemlerde de kentin doğu yönde geliştiği görülmektedir. Ancak sivil yerleşimle ilgili bilgiler bu yüzyıllarda bilinmemekte, en erken veriler Evliya Çelebi tarafından aktarılmaktadır. Çelebi, sivil yerleşimden bahsederken kentin kale dışında 4600 toprak ve kireç örtülü kâgır yapı, saray ve konutlara sahip olduğunu belirterek kırk iki mahallenin yer aldığını bildirmektedir (2011, s. 34). Mevcut durumdaki geleneksel konutlar eski Afyonkarahisar kent dokusu içinde yer almakta ve Ulu Cami etrafında konumlandırılarak, cephelerinin sokağa açıldığı ve yan yana inşa edildikleri görülmektedir (Fotoğraf 9) (Kunduracı- Bahargülü, 2018, s. 491).

12-14. yüzyıllar arasında sivil konut yerleşimlerine dair günümüzde herhangi bir iz bulunmamakla birlikte, bu dönemde var olan yerleşimlerin yukarıda bahsi geçen yapıların etrafında oluştuğu kabul edilmektedir.

12-14. yüzyıllar arasında inşa edilen yapılardan cami, mescit ve bir çeşmenin⁸ inşa kitabeleri günümüze kadar geldiğini göstermekte, bu yapıların kale ile Hıdırlık Tepesi

⁸ Çal, Efecik Mahallesi Baş Çeşme Sokak'ta inşa edilen Baş Çeşme'nin de Afyon Müzesinde bulunan tescil fişini kaynak göstererek 1386 yılında inşa edilmiş olabileceği bilgisi vermekle birlikte yapıya ait herhangi bir kitabe ya da tarih veren bir kayıt bulunmamaktadır (193, s. 314).

arasında, günümüzde Kadın Ana Caddesi olarak geçen doğu yöne doğru sıralandığı görülmektedir. Mescitler Ulu Cami kadar büyük ölçekli değil, mahalle mescidi biçiminde daha küçük ölçekli inşa edilmişlerdir. Kronolojik olarak Yukarı Pazar Mescidi (1264), Kuyulu Mescidi (13. yüzyılın sonları), Kubbeli Mescit (1331), Arasta Mescidi (1355) olarak sıralanmaktadır.

Ayrıca günümüze kadar varlığını devam ettiremese de yapılan kazılar sonucunda kale eteğinin batısında 13. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilen bir medrese yapıldığı ortaya çıkarılmıştır. Hisarardı Medresesi olarak anılan yapı eğimli bir arazide inşa edilmiş, doğu ve batısında, karşılıklı yerleştirilmiş üçer sütunla oluşturulmuş revaklı bir avlu etrafında dizilen medrese hücreleri yer alırken, ana eyvanın kuzeyde, güneyde de bir giriş eyvanının bulunduğu iki eyvanlı, tek katlı plan şeması göstermektedir (Sözen, 1972, s. 127-130).

13. yüzyılın ortalarından 14. yüzyılın sonlarına kadar inşa edilen bu cami ve mescitlerden ilki kale ile Hıdırlık tepesi arasında kalan Camiikebir Mahallesi'nde, kalenin güneybatı eteğinde inşa edilmiş, günümüzdeki adıyla Afyonkarahisar Ulu Cami'dir. 19. yüzyıla kadar Hocabey Camisi olarak da anılan caminin (Karazeybek, 2004, s. 74) inşa kitabesi bulunmamakla birlikte minberde bulunan Arapça yazılmış tek satırlık sanatçı kitabesi (Fotoğraf 10);

عمل امير حاج بك النجا [ر] في غرة ربيع الاول سنة احدى سوستمايه

Transkripsiyonu:

"Âmile Emir Hâc bin en-Neccâ(r) fî gurreti Rebîü'l-evvel sene ihdâ sù sittemi'e 9."

Anlamı:

"Marangoz oğlu Hacı Emir yaptı. / Gurre-i Rebîü'l-evvel 671/ M 1 Eylül 1272" (Altuğ, 2006, s. 30; Uzunçarşılıoğlu, 1929, s. 13-14).

Doğu cephede bulunan giriş kapısı üzerinde bulunan sülüs harfle yazılan beş satırlık onarım kitabesi ise 1341 tarihini vermektedir. Onarım Kitabesinin;

Transkripsiyonu:

1. "İnnemâ ya'muru mesâcida'llâhi men âmene bi'llâhi ve'l-yevmi'l-âhiri"
2. Vuffika bi-'imâreti hâze'l-mescidi'l-câmi' el-'abdü'l-muhtâcu
3. İlâ rahmeti'llâhi Te'âlâ Muğîsü'd-dîn Emir 'Îsâ

Baş Çeşme Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından Osmanlı dönemine tarihlendirilmiştir. (Türkiye Kültür Portalı, Erişim tarihi: 10.01. 2023).

Ayrıca İki Lüleli Çeşme Germiyanogulları döneminde inşa edilmişse de tamamen yenilenmiş olarak günümüzde varlığını devam ettirmektedir.

Bu sebeple çalışmanın sınırları içine inşa kitabesi dolayısıyla sadece Hodalı Çeşmesi dâhil edilmektedir.

⁹ Uzunçarşılıoğlu, minber kapısında bulunan sanatçı kitabesinde "su" işaretinin siyakat rakamlarından olduğunu ve "70" anlamına geldiğini belirterek minberin inşa tarihini 1272 (H 671) olarak vermekte ve bu kitabeye dayanarak caminin inşasını H 671 senesinde ya da biraz daha öncesine tarihlemektedir (1929, s. 14).

4. *İbnü'l-merhûm Muzafferü'd-dîn rahmetu'llâhi fî eyyâmi'd-devleti'l-Müvellâ'l-mu'azzam sülâletü'l-vüzerâi'l-izâm*
5. *Nusratü'd-devleti ve'd-dîn Ahmet e'azze'llâhu ensârahû fî târihi Muharrem fî seneti isnâ ve erbâ'in ve seb'a mi'e (Muharrem 742/Haziran 1341)"* (Uzunçarşılıoğlu, 1929, s. 14; Altuğ, 2006, s. 30-31).

Anlamı: Kitâbeden anlaşıldığına göre camii, H 742 yılının Muharrem ayında (M 1341) Sahib Ata Oğullarından Nusretü'ddin Ahmet zamanında kardeşi ya da amcasının oğlu olan Mugiseddin Emir İsa bin Muzafferüddin tarafından tamir edilmiştir (Altuğ, 2006, s. 30-31; Uzunçarşılıoğlu, 1929, s. 14).

Yapının inşa kitabesi bulunmamakla birlikte doğu cephedeki giriş kapısı üzerinde bulunan onarım kitabesi 1341 yılını vermektedir. Ancak içeride ahşaptan yapılmış minberin ahşap kapı kanatları üzerinde bulunan sanatçı kitabesi 1272 yılında yapıldığını bildirmektedir. Doğru-batı yönünde düzgün olmayan bir dikdörtgen tabana oturan caminin kuzey cephesi dışındaki diğer cephelerine dikdörtgen biçimli pencereler yerleştirilmiştir.

Doğu, batı ve kuzey cephelere birer giriş kapısı açılmıştır. Mihraba dik dokuz sahnalı olarak inşa edilen harim bölümünde mukarnas dolgulu ahşaptan yapılmış başlıkları bulunan kırk ahşap sütun yine ahşaptan yapılmış düz tavanı taşımaktadır (Fotoğraf 11).

12-14. Yüzyıllar arasında inşa edilmiş ve günümüze kadar varlığını devam ettiren diğer yapılar kronolojik olarak sıralandığında; Yukarı Pazar Mescidi (Fotoğraf 12), Ulu Cami Caddesi ile Askeri Hastane Caddesi'nin kesiştiği noktada inşa kitabesine göre 1264 tarihinde Karamanoğlu Yusuf tarafından inşa edilen cami, kare tabana oturmakta ve pandantif geçişli bir kubbe ile örtülmüştür (Kara, 2022, s. 257-267). 13. yüzyılın sonlarına doğru inşa edildiği genel kabul gören Kuyulu Mescidi (Fotoğraf 13), Akmesit Mahallesi'nde Kuyulu Cami Yokuşu Sokak ile Türbe Caddesi'nin kesiştiği köşede inşa edilmiştir. Kare tabana oturan mescit üçgen kuşakla geçilmiş bir kubbe ile örtülmüştür (Aygen, 1973, s. 66-72). Kubbeli Mescidi (Fotoğraf 14), Kubbeli Cami Ön Sokak ile Kubbeli Dağ Sokağın kesiştiği noktada inşa kitabesine göre 1331 yılında Sahip Ata oğlu Nusretüddin Ahmet zamanında İdris oğlu Hacı Ali tarafından inşa ettirilmiştir. Kare tabana oturan mescit on ikigen bir kasnağa oturtulan kubbe ile örtülmüştür (Çal, 1993, s. 306). Yemeniciler Çarşısı içinde bulunan Arasta Mescidi inşa kitabesine göre 1355 yılında Hacı İsmail tarafından inşa ettirilmiş, 1893 yılında esaslı bir onarım geçirmiştir. Kare tabana oturan mescit üçgen kuşakla geçilmiş bir kubbe ile örtülen mescidin doğu ve batı cepheleri dükkânlarla bitişik nizamda inşa edilmiştir (Çal, 1993, s. 306).

Hodalı Çeşmesi olarak bilinen çeşme inşa kitabesine göre Türkiye Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykavus döneminde 1250 yılında Senirli Osman oğlu Şemseddin Ömer tarafından inşa ettirilmiştir (Gönçer, 1971, s. 269). Çeşme Ulu Camii'nin güney batısında Camiikebir Mahallesi Hodalı Sokak'ta bulunmaktadır. Kuzey cephede sivri kemerli bir niş içine yerleştirilen çeşmenin güneyde dikdörtgen kesitli bir su deposu bulunmaktadır.

Kentte bu dönemde inşa edilen yapılar dışında mezarlık alanları da bir kentin sınırlarını belirlemede önemli rol oynamaktadır. Türk yerleşimiyle birlikte kent merkezinde oluşturulan mezarlık alanlarının ikisinin yeri bilinmektedir. Bunlardan ilki I. Alâeddin Keykubad döneminde inşa ettirilen Hisarardı Medresesi'nin karşısında oluşturulan Olucak Mezarlığı'dır¹⁰. Mezarlık alanı batı yönde genişletilerek doğuda Kiriş Sokağı, güneyinde Küçük Olucak Deresi ve Olucak Tepesine kadar olan alana yayılmıştır. Ayrıca Olucak Mezarlığı'nın Kadı oğlu Bahçe Mezarlığı, Karakuyu Mezarlığı, Dombalçeşme Mezarlığı ve aynı isimle anılan Olucak Mezarlığı olmak üzere dört uzantısı daha bulunmaktadır (Karazeybek & Ilgar, 2001, s. 342). Bu dönemde oluşturulmuş bir diğer mezarlık alanı ise III. Gıyaseddin Keyhüsrev'in kızlarından Asiye Hatun tarafından günümüzdeki Afyonkarahisar Lisesi ile İmaret Cami arasındaki alanda yer aldığı bilinmektedir (Kara, 2020, s. 82). 14. yüzyılın başlarında yapılan bu mezarlık kentin o dönemdeki en büyük mezarlığıdır ve Kadınana Mezarlığı olarak anılmaktadır (Karazeybek & Ilgar, 2001, s. 343).

Sonuç

Afyonkarahisar Türkiye Selçuklularının Anadolu'ya yerleşmeye başladığı tarihten itibaren erken dönem yerleşimlerinden biri olarak kendini göstermesine rağmen bu dönemde kentin fizikî gelişimine dair bilgiler oldukça sınırlıdır. Ayrıca bu dönemde inşa edilen yapıların birçoğunun da günümüze kadar varlığını devam ettirememesi kentin mimari dokusu ve bu dokuyu oluşturan sosyal yaşamı hakkında fikir sahibi olmamızı zorlaştırmaktadır. Yine de günümüze kadar gelebilen mevcut mimari eserlerle dönem tarihini anlatan kaynaklar birlikte ele alındığında kentin bu dönemdeki ana hatları ortaya çıkmaktadır. Ayrıca sonraki yüzyıllarda şehrin durumunu aktaran kaynaklar tarafından Selçuklu döneminde inşa edilen yapılar hakkında bilgi verilmesi bu dönemin kent yerleşiminin ortaya çıkmasını sağlamaktadır.

Kentte Selçuklu dönemine ait olduğu inşa kitabelerinden anlaşılan ilk yapı Gazlıgöl-Eskişehir yolu üzerindeki Altıgöz Köprüsü'dür. Köprü'nün onarım kitabesi 1209 tarihini vermekte bu sebeple yapının inşasının 12. yüzyılın sonlarında gerçekleştiği tahmin edilmektedir. Ancak kent merkezindeki Selçuklu dönemi yerleşimine bakıldığında ilk kayıtların I. Alâeddin Keykubad (1220-1237) döneminde gerçekleştiği görülmektedir. Selçuklu dönem tarihiyle ilgili bilgileri içeren Ariflerin Menkıbeleri adlı eserde Mevlana'nın oğullarının sünnet merasimini Karahisar-ı Sahip'te gerçekleştirdiği ve oğlu Sultan Veled'in yedi, kardeşi Alâeddin'in ise altı yaşında olduğunu belirtilmektedir. Sultan Veled'in doğum tarihi 1226 olduğuna göre sünnet merasiminin 1233 yılında gerçekleştiği anlaşılmaktadır ki, burada geçen bir diğer bilgi de kalenin güvenliğinden Bedreddin Gevhertaş'ın sorumlu olduğu ifade edilmektedir. I. Alâeddin Keykubad tarafından 1231 yılında bu görev verilen Gevhertaş'ın 1233'den önce ya da

¹⁰ Özpınar bu alanda Hisarardı ve Olucak olmak üzere iki mezarlık alanının bulunduğunu belirtmektedir. 1950'li yıllardan itibaren bu mezar alanının kaldırılarak, arazinin bir bölümüne Hürriyet İlkokulu inşa edilirken, geri kalan alanı Belediye tarafından parasellenerek konut alanı olarak satışı yapılmıştır. Bu mezarlıktan günümüze sadece Gülaboğlu Muhammed Askeri ile birkaç dede mezarının intikal ettiği belirtilmektedir (2017, s. 11).

1233 yılı içinde kalenin onarımını yaptırttığı anlaşılmaktadır. Ancak iç kalede inşa edilmiş yapıları Evliya Çelebi bildirirken bir Hünkâr Mescidi dışında sadece tahıl ve silah depolarının varlığına değinmiştir. Dolayısıyla İç Kale denilen bölümde sivil halkın yerleşimine dair herhangi bir bilgi mevcut değildir. Ayrıca yine Türkiye Selçuklu döneminde kale eteğinin batısında bir medresenin inşa ettirildiği, bu bölgede yapılan kazı çalışmaları sonucunda ortaya çıkarılmıştır. Ancak medresenin yerine bakıldığında şehrin gelişim yönü olan kale eteğinin güney yönünde değil de kale eteğinin batısına yerleştirilmiş o dönemki kent merkezinden oldukça uzaklaşmıştır. Medresenin inşa yeri bilinçli olarak burada tercih edilmiştir, çünkü Uşak-Denizli, Isparta-Burdur-Antalya ve başkent Konya'ya giden ticaret yolları medresenin konumlandığı bölgeden ayrılmaktadır (Fotoğraf 15). Diğer taraftan kenti Eskişehir'e bağlayan yol güzergâhında, kentin doğusunda bu ticaret yolu Altıgöz Köprüsü ile batısı ise Hisarardı Medresesi ile bağlanmıştır. Eskişehir'in Seyitgazi ilçesinde de benzer bir uygulama yapılmış I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in eşi ve aynı zamanda I. Alâeddin Keykubad'ın annesi olan Ümmühan Hatun tarafından şehrin çekirdeği Osmanlı döneminde eklenen diğer yapılarla bir külliye hâline getirilen Ümmühan Hatun Medresesi ile oluşturulmuştur. Aynı uygulama aynı yol güzergâhı üzerinde bu defa Karahisar-ı Sahip'te gerçekleştirilmiştir. I. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde Antalya'nın fethi ile başlayan ticaret yollarını Türkiye Selçuklu Devleti'nin kontrolü altına alma politikasının sadece hanlarla gerçekleşmediği, medrese, zaviye gibi yapıların da benzer görevleri üstlendiği görülmektedir. Bu noktada Türkiye Selçuklu medreselerinin bir başka işlevi ise fethedilen yeni yerleşim birimlerine Türk kültürünü yerleştirerek İslamiyet'i yayma düşüncesidir, dolayısıyla kalenin onarımı gerçekleşirken diğer taraftan medrese inşasının da eş zamanlı olarak yapılması gerekir ki yeni fethedilen bölge yurt edinilebilsin.

Afyonkarahisar'ın Selçuklu dönemi yerleşimine bakıldığında kale eteğinden sonra şehrin gelişim yönü güneye doğru, ilk yapının ise Afyonkarahisar Ulu Cami olduğu görülmektedir. Camideki en erken tarihli kitabe minber kitabesidir ve ebced hesabına göre 1272 yılında inşa edildiği kabul edilmektedir. Ancak minber taşınabilen bir mimari unsur olduğundan yapının ilk inşası sırasında yapıyla birlikte mi inşa edildiği ya da caminin inşasından sonra mı getirildiği bilinmemektedir. Bunun dışında bir rivayete dayanılarak Ulu Cami'nin yerinde bir mescit olduğu ve daha sonra bu mescidin genişletildiği ihtimali de şehrin gelişim yönü dikkate alındığında ve Ulu Cami'nin güneybatısında, iki sokak arkada bulunan 1250 tarihli inşa kitabesi bulunan Hodalı Çeşmesi'nin burada 1250 yılında yerleşimin var olduğuna, dolayısıyla 1272'den önce de Ulu Cami'nin yerinde bir başka mescit olabileceğine işaret etmektedir.

Diğer taraftan Hodalı Çeşmesi olarak bilinen çeşmenin üzerinde bulunan inşa kitabesinde yapıdan "imaret" olarak bahsedildiğinden yapı üzerine yapılan çalışmalar çeşmeyi 15 ve 19. yüzyıla tarihlemekte, başka bir yapıya ait olan kitabenin de çeşmenin inşası sırasında koydurulduğu genel kabul görmektedir. Selçuklu döneminden günümüze kadar gelen mevcut çeşmeler çoğunlukla cami, medrese, zaviye, türbe, han gibi yapıların caddeye bakan cephelerinde ana yapıyla bağlantılı olarak inşa edilmiştir. Kitabede yapı tanımlanırken "imaret" şeklinde tanımlanmış olması bu kitabenin bir

zaviye, türbe ya da mescit gibi bir yapı tipine ait olduğunu göstermektedir. Ancak kitabenin başka bir yerden getirilip getirilmediği bilinmemekle birlikte çeşmenin bulunduğu yerde bu tarz bir yapının var olduğu ve çeşmenin sokağa bakan cephesi üzerinde inşa edilmiş olması fikri de bir ihtimal olarak değerlendirilmektedir.

14. yüzyılda ise Sahipataoğulları ile başlayan beylikler dönemi kentte devam etmiş ve bu yüzyıl içinde inşa edilerek günümüze kadar gelebilen eserlerden kentin gelişiminin doğu yöne doğru olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde daha küçük ölçekli mahalle mescitlerinin inşaları gerçekleştirilmiş bu yapıların yanı sıra türbe inşalarının da var olduğu günümüze kadar varlığını devam ettirebilen yapılardan anlaşılmaktadır. Her ne kadar kentin gelişimi doğu yönde olsa da yine eski yerleşim çevresinin de geliştirildiği tahmin edilmektedir.

12-14. yüzyıllar arasında Türkiye Selçukluları, Sahipataoğulları, Osmanlı Devleti ve Germiyanogullarının hâkimiyeti altında bulunan Afyonkarahisar'ın Selçuklu dönemi Sultan Şahinşah'tan itibaren takip edilebilmekte, kent merkezindeki yerleşim ise I. Alâeddin Keykubad döneminde gerçekleşmektedir. İlk olarak Karahisar Kalesi'nde savunmaya yönelik gerçekleştirilen yerleşimin 1250'ye kadar güney yönde, kale ile Hıdırlık Tepesi arasında düzenlendiği kabul edilmekte ve ilk dinî yapının da Ulu Cami olduğu tahmin edilmektedir. Bu dönem için kent merkezinden oldukça uzakta inşa edilen Altıgöz Köprüsü ve Hisarardı Medresesi'nin de Ege, Akdeniz ve başkent Konya'ya bağlanan yol güzergâhında inşa edilmiş olmaları dönemin siyaseti gereği bilinçli olarak tercih edildiği tahmin edilmektedir. Bu sebeple 1209'dan önce inşa edildiği bilinen Altıgöz Köprüsü'nden yola çıkılarak kent merkezindeki yerleşimi bu tarihe indirgemek mevcut bilgiler ışığında çok mümkün görünmemektedir. Kent merkezindeki yerleşime dair bilgiler inşa kitabeleri mevcut olan ya da tarihi belgelere dayanılarak tahmin edilen camii ve mescitlerden anlaşılmakta, bu yapıların inşa edildiği konumlar dikkate alındığında kent merkezinde en az üç mahallenin varlığı bilinmektedir. Sahipataoğulları döneminde ise kentin kalenin doğusuna doğru, günümüzdeki ismiyle Askeri Hastane Caddesi yönünde geliştiği görülmektedir. Kente ismini veren Sahipataoğulları döneminde inşa edilmiş eserler ise sayıca azdır. Sahipataoğulları'ndan sonra kentte hâkimiyet Germiyanogulları'na geçmiş ancak her iki beylik döneminden de kentte çok fazla eser kalmamıştır.

Extended Abstract

Afyonkarahisar, one of the cities of Central Western Anatolia, is not known exactly when it was founded, but historical records indicate that it was inhabited during the Phrygian Period. The city was called by various names until the Turkish period due to the high cliff in its center, and during the Seljuk period of Turkey, the name "Karahisar", which was also attributed to this cliff, started to be used, and with the Sahipataoğulları, it was called Karahisâr-ı Sahib, and this name continued to be used until the 20th century. The city has been important throughout historical periods due to its location on the road route connecting Anatolia to the Mediterranean and the Aegean Sea, and has been the scene of various struggles. One of these struggles was between the Seljuks and Byzantium, and Afyonkarahisar took its place among the conquests carried out by the Seljuks of Turkey in order to take control of the trade

routes in Anatolia. However, although it is not known when the Seljuk Empire of Turkey conquered the city, period sources mention the name of the city for the first time during the struggle of Sultan Şahinşâh against Byzantium.

After Sultan Şahinşâh, the name of Alaeddin Keykubad I, one of the Seljuk sultans of Turkey, is mentioned for the repair of Karahisar Castle. After ascending the Seljuk throne, Keykubad was interested in the castles and fortifications of many cities and carried out their repairs personally or through his emirs. Although it is accepted that the settlement of Afyonkarahisar, which is the subject of this study, in the city center during the Turkish Seljuks and Late Principalities Period was realized during the reign of Sultan Alaeddin Keykubad I due to the repair of the castle, when the architectural works of the city are examined, there is a bridge built in this period, where the repair inscription gives the date 1209. Considering that the city was developed around the castle during this period, this bridge was built on a stream passing through the north of the city, quite far from the city center. However, the location where it was built is on the Gazlıgöl-Eskişehir road route, thus explaining why the bridge was built at a relatively early date for this period. In addition, the Hisardı (Alaeddin) Madrasah in the western direction of the castle, which is accepted to have been built with the repair of the castle in the city center, was outside the city at the time of its construction like Altıgöz Bridge, but its location on the road route from Afyonkarahisar to Uşak-Antalya and the capital Konya is interpreted as the reflection of the politics of the period on architecture.

Looking at the settlement of the city during the Seljuk period in Turkey through architectural artifacts and historical records, it can be seen that during the reign of Keykubad, the highest part of the castle was repaired and a Hünkâr Masjîd and a palace were built here. However, it is estimated that there was no settlement in this part of the castle, and only the castle's captain and the soldiers providing security may have stayed there. As a matter of fact, it is confirmed by the sources of the period that there was no settlement in the upper castle while settlements were mentioned in the middle castle and the lower castle in later periods. Considering the construction or repair inscriptions, it is understood that the known Seljuk period architectural works, Ulu Camii, Yukarı Pazar Masjîd and Hodalı Fountain were built during this period, while the other works discussed in the scope of the study were built during the period of Sahipataoğulları and Germiyanogulları. However, another situation that draws attention here is that there are not many works in the city center from the period of Sahipataoğulları, from which the city took its name, which continued to be used until the 20th century.

The boundaries of the study were determined as the settlement of Afyonkarahisar in the city center of the Turkish Seljuks and Late Principalities Period, and the architectural works that exist today were examined on site and the main lines of the settlement in the city center at that time were tried to be revealed through these works. In addition, unlike similar studies on the subject, it was emphasized how the policy on the commercial roads was reinforced with architecture, considering the location of the

early buildings built in this period, and the effect of the idea of spreading Islam by increasing the Turkish settlement in the newly conquered places on urbanization.

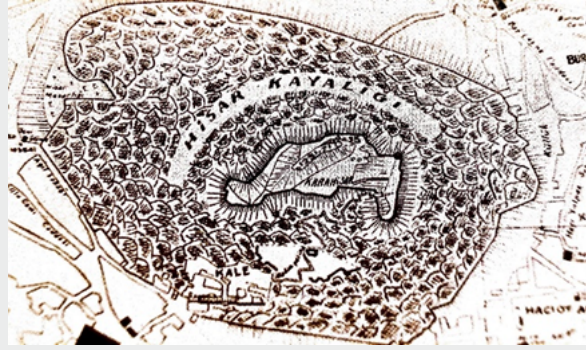
The boundaries of the study were determined as the settlement in the city center of Afyonkarahisar during the Turkish Seljuks and Late Principalities Period, and the architectural works that exist today were examined on site and the main outlines of the settlement in the city center at that time were tried to be revealed through these works. In addition, unlike similar studies on the subject, by considering the location of the early buildings built in this period, it is emphasized how the policy on trade routes was reinforced with architecture and the effect of the idea of spreading Islam by increasing Turkish settlement in newly conquered areas on urbanization.

Kaynakça

- Aksoy, H (2017). Komnenos Hanedan'ının doğu siyaseti ve Myriokephalon savaşı. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 7, 245-277. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/550478>.
- Aktürk, K. K. (2019). *Afyonkarahisar bölgesi tarihi taş köprülerinin mimari ve statik özellikleri*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyonkarahisar.
- Altıgöz Köprüsü Afyonkarahisar (t.y.). <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/afyonkarahisar/gezilecekyer/altigoz-koprusu>. Erişim tarihi: 12.01.2023.
- Altuğ, O. (2006). *Afyonkarahisar yapı kitabelerinde hat sanatı*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.
- Aygen, MS (1973). *Afyonkarahisar camileri*. Ankara: Türkeli Yay.
- Baş Çeşme Afyonkarahisar (t.y.). <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/afyonkarahisar/kulturenvanteri/bas-cesme848853>. Erişim tarihi: 10.01.2023.
- Çal, H (1993). Tarih içinde Afyonkarahisar şehrinin fiziki gelişimi. (M. Sarlık, haz.). 3. *Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* içinde (s. 302-341). Afyonkarahisar: Afyonkarahisar Belediyesi Yay.
- Çelebi, E. (2011). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi seyahatnamesi 9. Kitap (C. 1) (S. A. Kahraman, haz.)*. İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Eflâki, A. (1973). *Ariflerin menkıbeleri I* (T. Yazıcı, çev.). İstanbul: Hürriyet Yay.
- Eyice, S. (1971). Anadolu'da Orta Asya Sanat Geleneklerinin Temsilcisi Olan Bir Eser: Boyalıköy Hanıkağı. *Türkiyat Mecmuası*, 16, 39-56. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/172952>.
- Gönçer, S. (1977). *Afyon ili tarihi I*. İzmir: Karınca Matbaacılık.
- Hacıgökmen, M. A. (2011). I. Alaeddin Keykubat dönemi emirlerinden Atabey Bedreddin Gühertas (Gevhertas) (D.? -Ö. 1262). *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 30 (50), 119-136. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/781276>.
- İpek Yolu-Kültür yolu haritası yayımlandı. (t.y.). <https://www.cekulvakfi.org.tr/haber/ipek-yolu-kultur-yolu-haritasi-yayimlandi>. Erişim tarihi: 30.01.2023.
- Kafalı, M. (1996). Anadolu'nun fethi ve Türkleşmesi. *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, 8(22), 5-17. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/688971>.
- Kara, D. (2020). *Türkiye'nin Selçuklu çağı kadın türbeleri*. Ankara: Platanus Publishing.
- Kara, D. (2022). Afyonkarahisar Yukarı Pazar mescidi. (B. Y. Olcay Uçkan, ed.). *Anadolu'da bir çınar M. Erol ALTINSAPAN 60. yaş armağanı içinde* (s. 257-267). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Basımevi.
- Kara, H & Şahbaz, H (2016). Afyonkarahisar kentsel sit alanında coğrafi gözlemler. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(45), 397-407. Erişim adresi:

- <https://www.sosyalarastirmalar.com/articles/geographic-observations-of-the-urban-conservation-area-in-afyonkarahisar.pdf>.
- Karazeybek, M. & Ilgar, Y. (2001). Afyonkarahisar'da câmî ve mescitler. (İ. Küçükkurt, ed.). *Afyonkarahisar Kütüğü içinde* (295-340). Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yay.
- Karazeybek, M. (2004). Selçuklu ve Beylikler döneminde Afyonkarahisar. M. Uyan & İ. Karazeybek, M. (2011). *XVII. yüzyılın ikinci yarısında Afyonkarahisar şehri: fiziki, sosyal ve ekonomik yapı incelemesi*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyonkarahisar.
- Kesik, M. (2017). Myriokephalon zaferi öncesinde Konya'yı hedef alan askerî seferler ve yolları. *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 7, 40-73. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/usad/issue/39382/468515>.
- Koçak, T. (2008). *Türkiye Selçukluları ve Beylikler Dönemi'nde Afyonkarahisar*. (Yayımlanmamış yüksek lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Kunduracı, O. & Bahargülü, N. (2018). Geleneksel Afyonkarahisar evlerinde cephe düzenlemeleri. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 43, 491-522. <https://doi.org/10.21563/sutad.510557>.
- Küpeli, Ö. (2002). Tarihi ve idari gelişimi. (M. Uyan, haz.). *Anılarda Afyonkarahisar içinde* (s. 10-27). Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yay.
- Merçil, E. (2008). *Sâhib Ataoğulları. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 35, s. 515-516). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Özcan, K. & Yenen, Z. (2010). Anadolu-Türk kent tarihine katkı: Anadolu Selçuklu kenti (XII. yüzyılın başından XIII. yüzyılın sonuna dek). *Megaron* 5(2), 55-66. Erişim adresi: https://jag.journalagent.com/megaron/pdfs/MEGARON_5_2_55_66.pdf.
- Özcan, K. (2008). Anadolu'da Selçuklu dönemi yerleşme tipolojileri II. *Millî Folklor Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi*, 77, 89-101. Erişim adresi: <https://www.millifolklor.com/PdfViewer.aspx?Sayi=77&Sayfa=86>
- Sözen, M. (1970). *Anadolu medreseleri Selçuklular ve Beylikler devri*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Yayınları.
- Turan, O. (2014). *Selçuklular zamanında Türkiye*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Uysal, A. O. (2006). *Germiyanoğulları Beyliği'nin mimari eserleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay.
- Uzunçarşılıoğlu, İ. H (1929). *Afyonkarahisar, Sandıklı, Bolvadin Çay, İsaklı, Manisa, Birgi, Muğla, Milas, Peçin, Denizli, Isparta, Atebey ve Eğirdir'deki kitabeler ve Sahip, Saruhan, Aydın, Menteşe, İnanc, Hamit Oğulları hakkında mâlumat*. İstanbul: Devlet Matbaası.
- Uzunçarşılıoğlu, İ. H (1969). *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Yüksel & N. Avşar (haz.). *Anadolu'nun kilidi Afyon içinde* (s. 63-75). Afyon: T.C. Afyon Valiliği Yay.

Ekler:

Fotoğraf 1. *Afyonkarahisar Kalesi Krokisi (Anadolu'nun kilidi Afyon, 2004, 219)*

Fotoğraf 2. *12.-14. yüzyıllar arasında inşa edilen yapılar (Google Maps, 2022)*

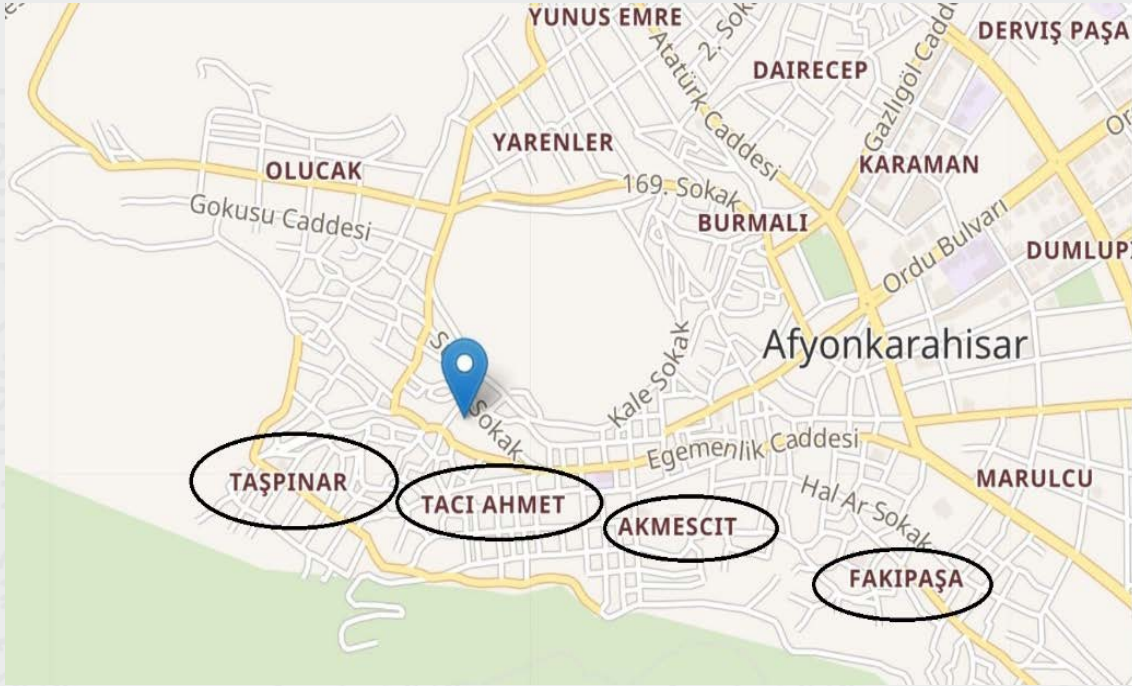
Fotoğraf 3. *Altıgöz Köprüsü*

Fotoğraf 4. *Altıgöz Köprüsü kitabesi*

Fotoğraf 5. Afyonkarahisar Kalesi

Fotoğraf 6. Afyonkarahisar'ın 12.-14. yüzyıllar arasındaki mahalle yerleşimleri (Google Maps, 2022)

Fotoğraf 7. Küçükalecik ve Kışlacık Köyü yeri
(Google Maps, 2022)

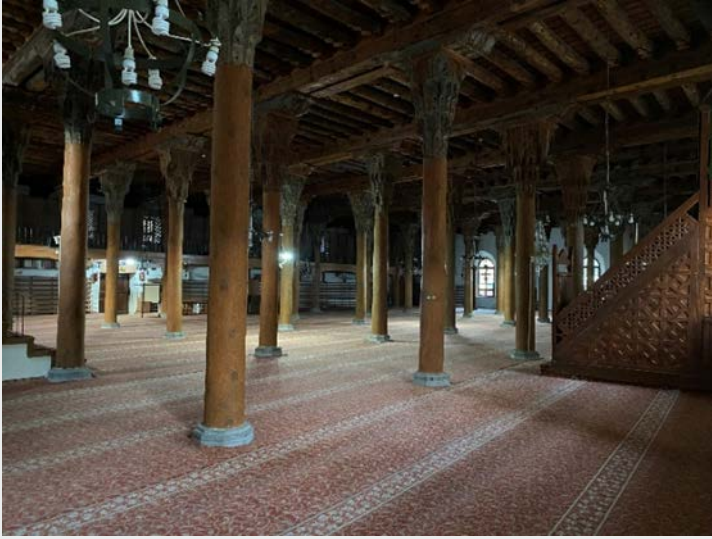
Fotoğraf 8. Kadın Ana Köprüsü

Fotoğraf 9. Afyonkarahisar geleneksel konutları

Fotoğraf 10. Afyonkarahisar Ulu Camii minber kitabesi

Fotoğraf 11. Afyonkarahisar Ulu Camii içeriden görünüm

Fotoğraf 12. Yukarı Pazar Mescidi

Fotoğraf 13. Kuyulu Mescidi

Fotoğraf 14. Kubbeli Mescidi

an ticaret yolları (ÇEKÜL Vakfı, 2012)

Fotoğraf 15. Afyonkarahisar'a bağlan